

HAGYOMÁNY ÉS TÁRSADALOM: KELETI PALÓCOK ÉS „HADAS” TELEPÜLÉSEK

ALABÁN PÉTER

Kulcsszavak: keleti palóc etnikum, had, nemzetség, nagycsalád, kismemesi társadalom, kurialista falu, endogámia, izolátum, településformák.

A magyar kismemesi és paraszti társadalom egymáshoz hasonló vonásai és jellemzői, több néprajzi tájegység esetében alig elkülöníthető társadalmi csoportokról tanúskodnak. Ezek szerkezetét vizsgálva kiindulópontként szolgál, hogy a legkisebb alapegységnek számító család milyen történeti alaptípusba sorolható be. Körülhatárolni sem egyszerű, mégis a legegyszerűbb megfogalmazás szerint a család a társadalom legkisebb alapegysége, gazdasági egység, de alapvető érzelmi és kulturális közösség is. Tegyük gyorsan hozzá: ez csupán a polgárosodás megindulását követő időbeli periódusokra igaz.

Somlai Péternek, a magyar és a nemzetközi szociológia egyik meghatározó személyiségének a szociológiatörténet, a családszociológia, a szocializációs elméletek, a társadalmi és kulturális evolúció, az ifjúságkutatás, illetve a devianciaelméletek területén végzett meghatározó kutatásai három történelmi korszakot különítettek el a család és együttélés formát tekintve. Az ún. premodern (vagy hagyományos) család és háztartás periódusát a 18. század végétől a polgári, majd a 20. század 70-es éveitől a modern családtípus váltotta fel.¹ A vizsgálatunk számára lényeges, a Palócföld egyes területein időben legtovább élő első családmodell alapvető vonásai a magyar parasztság életvilágának hosszú évszázadokra visszatekintő világáról tanúskodnak. A 19. század előtti korszakok jellemzői közé tartozott, hogy a „modern értelemben vett” érzelmi és otthonteremtő funkciók hiányoztak a családon belül. Minden a nyilvánosság előtt zajlott, nem volt családi intimszféra, a közösség szabta meg a család működését, a lakóterek nem különültek el, miközben a lakó- és munkahely sem vált el egymástól. A gyerekkornak nincs kitüntetett szerepe (nincs iskoláztatás, gyerekszoba) ebben

---

¹ Somlai Péter: Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig. Napvilág Kiadó, h. n., 2013. 11.

az időszakban, a családban pedig mindenki a kereső kategóriába tartozott, a családfő férj ugyanakkor domináns szereppel bírt, míg a családbeli asszonyok a patriarchális családi munkaszervezet kereső (és nem eltartott) tagjai.

A nemek (férfiak és nők) és egyes korcsoportok (idősek és fiatalok) közötti kölcsönös kapcsolatot az a patriarchális szervezet határozta meg, amelynek ún. erkölcsi normái (a férfiak előjogait is beleértve) a premodern házközösség rendjéből vezethetők le. A birtokos parasztok nagycsaládjaiban „mindenben a férfi volt az első. Ő parancsol, az asszony kötelessége az engedelmeskedés. A férfi vett először a tából, ő ment elől az utcán.”² Változás az apajogú társadalom rendjében, a magánélet szférájában és a nemek szerepében a polgárosodással kezdődött meg. Utóbbi időszak a vizsgált, keleti palócok által lakott területeken alig mutatott elmozdulást. A nagycsalád fennmaradt, s továbbra is egyidejűleg jelentett vérségi, lokális, társadalmi, de leginkább — minden rokonsági összetartozás ellenére — gazdasági egységet. Létszáma ezeken az országrészekén a 20. század első felében is magasnak bizonyult: átlagban húsz–huszonöt tagot számoltak, de akár negyvenfős familiák is voltak. A nagycsalád állandóan bomlóalakuló szervezet volt, két–három generáció együttélése után általában felbomlottak, melyet legtöbbször a gazda halála idézett elő. A család életrendje, szervezete, a családtagok egymás közötti viszonyát, valamint a családtagok között megoszló, szigorúan meghatározott jogokat és kötelességeket elsősorban a nagycsalád gazdasági gyarapításának szem előtt tartása határozta meg. A feudális keretekkel bíró nagycsalád, mint gazdasági egység, nemcsak egyenes ági leszármazottakat, hanem oldalágiakat, vejeket, cselédeket, sőt egész idegen családokat befogadott keretei közé, ha a nagybirtok szervezési rendszere azt megkívánta. A változó gazdasági és társadalmi viszonyok kezdetben csak befolyásolták, alakították a nagycsaládot, amely a feudális rendszer felbomlására igen sokféle formában reagált.³

Források és kutatások

A „had” és „nemzetség” fogalmak definiálására, a köztük lévő értelmezésbeli különbségek és az egymással rokon fogalmak regionálisan fellelhető sajátosságainak feltárására Morvay Judit néprajzkutató, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos munkatársa vállalkozott, aki a népi társadalom és a népi táplálkozás tárgykörét vizsgálta több tanulmányában. A „had” kifejezés magyarázata rendkívül összetett: habár társadalomtörténeti viszonyításban meglepőnek

² Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszony élete a múlt század második felében. Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 46.

³ Magyar Néprajzi Lexikon: „nagycsalád” szócikk.
<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-2009.html>

tűnhet, a tömegre, sokaságra utaló fogalom valóban a katonasághoz kötődik. 1848 előtt a nemesi falu bíróját hadnagynak hívták több területen is (pl.: Csallóköz), amikor még a nemesség csupán katonáskodással adózott.⁴ A szó eredetét Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) nyelvész, a székelység eredetének kutatója a mongoloknál fedezte fel, ahol a „hot / had” kifejezés egyrészt várost jelent, másrészt az együtt élő családok közösségét is értették alatta, akik sokszor egy kis közösséget, falut alkotnak a pusztákon. Mivel a közösségben élő férfiak együtt mentek csatába, a kifejezést úgymint használták, hogy valaki hadba indul. Sok vidéken, így a Székelyföldön, valamint a Bukovinába vándoroltak között is még az 1940-es években a had szót a rokonsággal vagy a nemzetséggel azonos jelentésűnek tartották. Magyarországon a köznyelvi „hadsereg” jelentés mellett a népnyelvben aktív rokoni–baráti csoportot jelölő kifejezéssé vált elsősorban a Zagyvától keletre eső területeken, a Jászságban, az Alföldön, szórványosan az Alföld peremterületén és a Dunántúlon.

A tanulmányban vizsgált palóc etnikum lakóterületén belül a „hadas települések” sajátosságai jól nyomon követhetők és egymással összevethetők. Az 1989-ben elkészült többkötetes palóc monográfia Bakó Ferenc szerkesztésében látott napvilágot, amit hosszú kutatások előzték meg. Ennek kezdetei a 20. század elejéig, Istvánffy Gyuláig (1863–1921) és Kóris Kálmánig (1878–1967) nyúlnak vissza, míg — szűkítve a vizsgált térséget — a keleti palóc területek (Barkóság) néprajzi feltárása Lajos Árpáddal (1911–1976) vette kezdetét az 1930-as években. Miközben mind Morvay Judit, mind Bakó Ferenc foglalkozott település-szintű vizsgálatokkal, a forrásanyag leginkább lokális szintű helytörténeti munkákban keresendő, olykor amatőr kutatók és néprajzi anyagot gyűjtők falvakkal foglalkozó feljegyzéseiben, dolgozataiban. Kiemelendők továbbá azok a kéziratok, gyakran elsőként elkészült településmonográfiák, amelyeket a népi írók mozgalmának kiszélesedésével, az 1930-as évektől vetettek papírra, s bár terjedelmük sokszor csekély, más forrás híján mégis nagy forrásértéket képviselnek.

A körülményeit tekintve szegény helyzetben élő kismanesi hadak és parasztcsaládok sorsára az ún. „néma forradalmárok” hívták fel a figyelmet. Intő szavuk országos problémákat vetett fel: 1941-ben az aktív keresők 50,7%-a még a mezőgazdasági népesség köréből került ki, míg az elaprózódott birtokállományra jellemző, hogy az összes birtok 85%-a 10 kat. hold alatti földterület volt.

A falusi társadalom átalakulása, lakóinak későbbi, nem zökkenőmentesen végbement átrétegződése a szociográfia és több jeles képviselője egyik kiindulópontjává vált. Borsod vármegye esetében Szabó Zoltán (1912–1984) író, szociográfus „A tardi helyzet” című művében, Dél-Borsod három matyó településén is ezeket a problémákat vélte a legégetőbbnek, így a birtokmegosztás súlyos aránytalanságait, a családtörténetekből és életutakból kirajzolódó kilátástalansá-

---

⁴ *Morvay Judit*: A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. In: *Etnographia* 77. (1966: 4. sz.) 488.

got, illetve — a táplálkozásról készült összegzéssel is kimutatható — nyomor-szerű szegénységet. A végleges kiábrándultság fő veszélyeként a régi rend, ti. a paraszti társadalom és a parasztélet világszemléleti teljességének felbomlását vetítette előre.⁵ Szabó Zoltán másik alkotása, a „Magyarország felfedezése” sorozatban két évvel később megjelent „Cifra nyomorúság” című kötete vertikálisan négy táj- és ebből fakadó életformatípust különített el a Cserhát, Mátra és Bükk népességének életterén belül. Ebben a művében a tradíciók által (még) meghatározott paraszti élet meglétét, illetve az abban bekövetkező, külső-belső tényezőktől vezérelt változások okát próbálta alapul venni, megállapítva a mezőgazdaságnál sok helyen biztosabb megélhetést nyújtó ipari munka előretörését, a paraszt- és munkáséletmód-váltást, a „nép proletarizálódását”, valamint az átmenetiség állapotának érezhető jeleit. E sorok között is már előrevetődik a „paraszság” fogalmának változása, tartalmi elemeinek átértékelődése, a „*még paraszt*” emberek rossz egzisztenciát tükröző, olykor „*szomorú és pénztelen, nem kiáltó, de nem is változó szegénységről*” árulkodó „*elsüllyedt élete*”.⁶ A hadakról a matyók és Mezőkövesd kapcsán találunk tőle rövid leírást, míg a Barkósággal határos, református közösségű Nagyvisnyó esetében — Fodor Ferenc (1887–1962) geográfusra hivatkozva — szintén keserű, de annál inkább tanulságos megállapítást tett a fennmaradt hadszerkezet korabeli viszonyaira: „*Életük folytatása az elődök életének, társadalmuk az ősök társadalmának, szokásaik az ősök szokásainak, szegénységük az elődök szegénységének.*”⁷

A forrásanyagban kitüntetett helyen szereplő szociográfiák tehát nem csak helyi, hanem országos szinten is feltárták a magyar parasztság helyzetében rejlő ellentmondásokat és problémákat; igaz, megoldást már nem kínáltak. Szabó Zoltán ellenben egyértelművé tette, hogy a politikai elit felelőssége az orvosolás és a változtatás, melynek részét kell, hogy képezze a nagybirtokrendszer megszüntetése.⁸

A két világháború közötti Magyarország művészettörténeti összefoglalásai szintén nem hagyták figyelmen kívül a népi világ e sajátos, társadalomtörténeti szempontból kiemelt jelentőségű képződményét. Az említett, gazdasági egységként funkcionáló hadak életében legfontosabb szerepet játszó kender például a családtagok jövedelmének és ruházkodásának fő forrásaként van számon tartva még ekkor. A közös gazdaság (ingatlan) vagyonához aránylag bőven termelt kendert, s ennek minden munkáját, közös erővel végezték. A népi építészet emlékeire ugyancsak hatással volt a családszerkezet, vagyis a had. Utolsóként pél-

⁵ Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp. 1936. 204–205.

⁶ Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Magyarország felfedezése. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp. 1938. 44–45., 50.

⁷ Szabó Z.: Cifra nyomorúság i. m. 20., 49.

⁸ Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Jaffa Kiadó, h. n. 2012. 107.

dául pont a palóc területeken mutathatók ki azok a mestergerendák, amely fölött a had között kimért gabonáról tartott rováspálcikát a gazda.⁹

Ezekben a falvakban a 18–19. században a parasztgazdaságok nagy részének belső telkein, vagy a keskeny, hosszú szalagtelkeken egymás mögé épülve kaptak helyet a lakóházak és a gazdasági épületek. A telek végén pajták, csűrök, külső rakodóhelyek álltak. Szentendrén 2010-ben nyílt meg — újabb tájegység bemutatójaként — az „Észak-magyarországi falu tájegység”, amely ezt a település szerkezeti megoszlást igyekszik bemutatni. Az épületegyüttes egy patak menti völgyi úti falu, a domboldalra felfutó keskeny szalagtelkekkel, a telkek végén keresztcsűrökkel. A település elején található a majorsági épületegyüttes magtárral, cselédházzal és üvegházzal, míg a múzeumi falu szélén barlanglakások sora húzódik meg. A több család vérségi kapcsolatán alapuló együttélést a közös nemzeti portán a palóc hadas telek reprezentálja. A szalagtelkek között dülőút visz ki a csűröskertbe, ahol két csűr áll egymás mellett, eközben a főút másik vége egy halmazos településrészbe torkollik, ahol egy szabálytalan alakú telek zárja le az épületek sorát. A hadas telek márianosztrai lakóháza mögött áll az a domaházi, „utolsó faház”-nak nevezett, egykor Kiss Sunyi Ignác birtokában lévő épület, amelyet 1970-ben szállítottak a múzeumba. Habár itt nem kisnemesi, hanem szegényparaszti (nagy)családról van szó, s az 1908 körül épült ház is másodlagosan felhasznált anyagokból készült, az ún. északi háztípust kellőképpen reprezentálja.¹⁰ A hadas telek domaházi és márianosztrai házai mellett a karancseszi épületek helyezkednek el, pajtával, istállóval, kamrával, s disznóóllal.

Az egyes, konkrét példákat hozó településvizsgálatok leginkább néprajzi megközelítésűek. A palóc etnikum lakóhelyén Fodor Ferenc 1930-ban megjelent, Nagyvisnyóval foglalkozó könyvében¹¹ túl a már említett, két kiadásban megjelent, Morvay Judit által 1956-ban írt „Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében” című alkotás emelhető ki, amely 1981-ben újra kiadásra került. Bakó Ferenc (1917–1998) etnográfus a település, az építkezés, a népi iparok, a népszokás és népi kultúra etnikus jellemzőinek kérdéseivel foglalkozva vizsgálta 1965-ben a Heves megyei Mikófalvát,¹² majd 1978–1979-ben Mátraderecskét.¹³ Lajos Árpád (1911–1976), a miskolci Herman Ottó Múzeum egykori muzeológusa a Borsod megyei Szuhaft

⁹ *Malonyai Dezső*: A magyar nép művészete. Franklin Társulat – Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Bp. 1922. 200.

¹⁰ Kecskés Péter (szerk.): Szabadtéri néprajzi múzeum Szentendrén. Bp. 1989. 87.

¹¹ *Fodor Ferenc*: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Bp. 1930.

¹² *Bakó Ferenc*: Mikófalva. Adatok a magyar csűrös-kertes települések történetéhez. In: Az Egri Múzeum Évkönyve III. Eger 1965. 181–243.

¹³ *Bakó Ferenc*: Palóc hadas település a Mátra alján. In: Az Egri Múzeum Évkönyve XVI–XVII. Eger 1980. 217–243.

vizsgálta, ahol az 1950-es évek közepéig kísérelte meg az egykori nemes és nem nemes családok eredetét és arányát követni a falu társadalmi tagozódásán keresztül.¹⁴

A Horthy-kort, majd második világháború okozta rövid törést követően az egri Szociográfiai Intézet folytatta a munkálatokat, összegyűjtve 28 barkó község öröklési szokásait és jogi jellegű hagyományait (1947), majd az 1950-1960-as évektől új etnográfusok (pl.: Molnár Balázs, Szabadfalvi József, Ferenczi Imre, majd Paládi-Kovács Attila és Dömötör Ákos) járták a vidéket hatalmas gyűjtést (kéziratokat és megjelent tanulmányokat) hátrahagyva. Műveikre a későbbiekben még hivatkozni fogunk. A szakemberekből álló gyűjtőmunkát Özd és környéke esetében helyi (pl.: id. Dobosy László, Faggyas István), illetve amatőr kutatók és tanulók (köztük több helybeli) által végzett, részben tárgyi emlékek feltárása egészítette ki. Az Istvánffy Gyula nevével fémjelzett megyei honismereti gyűjtőpályázatra évről évre egyre több munka érkezett be, melyek száma és jellege idővel változott: a korábban szinte kizárólag néprajzi művek a későbbiekben már inkább történeti jellegűekké váltak, s újabb irányok (pl.: életút-életrajz, visszaemlékezések) megjelenését is eredményezték. A historiográfia elkészítéséhez jól hasznosíthatók a palóckutatáshoz használt általános bibliográfiák is. Ennek keretein belül született meg 1970 végén egy tematikus füzet Bakó Ferenc szerkesztésében és Kocsis Gyula által, a Palóc Kutatás Módszertani Közlemények huszadik darabjaként a „Bibliográfia a palócok kutatásához” című füzet, amely 1970 végéig tartalmazza a megjelent és hasznosítható művek listáját, s mintegy harminchét kérdéskörnek megfelelő gyűjtéshez nyújt támpontokat az önálló kiadványokban, periodikákban, folyóiratokban, valamint a szakirodalomban említett napi- és hetilapokban megjelent cikkek és tanulmányok címeinek, elérhetőségeinek pontos közlésével (kiadás helye, ideje, évfolyam, oldal-szám).

A palócság külön kiemelt keleti ága, a Barkóság tájegység történeti-néprajzi feldolgozása az elmúlt években ismét új lendületet kapott. Történetének, néprajzának, gazdaság- és társadalomtörténetének, egyes részterületeket átfogó bibliográfiáját Paládi-Kovács Attila etnográfus 1982-ben készítette el először „A Barkóság és népe” című műve első kiadásában; ez került kibővítésre 2006-ban, a kötet második kiadásának zárásaként közel két oldal terjedelemben.¹⁵ Tájékoztató jellegű válogatása az 1980-as, 1990-es évek, valamint az ezredforduló környékének szakirodalmát érintette, a teljesség igénye nélkül. Néhány évvel később, a szerző egy másik korábbi, 1965-ben publikált alkotása „A keleti palócok pásztorkodása” című könyve került javított és bővített formában újra kiadásra,

---

¹⁴ *Lajos Árpád*: Nemesek és partiak Szuhafeőn. (Borsodi kismonográfiák 8.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1979.

¹⁵ *Paládi-Kovács Attila*: A Barkóság és népe. (Borsodi Kismonográfiák 15.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1982 [Második, bővített kiadás: HOM, Miskolc 2006.]

ám itt megtartották az eredeti szakirodalmi hivatkozásokat.¹⁶ 2012-ben az Újra Ózdért Egyesület, hagyományteremtő céllal és az akadémikus professzor elnökletével elindította a „Barkóság népének és településeinek ünnepe” című, évente megismétlendő rendezvénysorozatot, amelynek részeként helyi kutatók tartottak egész napos konferenciát. A szakmai fórumon — többek között — a város környéki kismemesi falvak közül Domaháza, mint „hadas település” kiemelt témaként szerepelt.

Fogalmi keretek: törzs, had, nemzetség

„*Aki nem nemes, annak nincs nemzetsége, az csak paraszt*” — jegyezte fel saját gyűjtése során Morvay Judit a Szatmár megyei Tyukodon és a Zala megyei Köveskálon az 1960-as évek közepén. Az egy-egy falualapító családjai alkotta törzsek igen, a beköltözöttek viszont nem tartoztak bele a közös ősökkel, nagyszámú rokonsággal bíró nemzetségekbe. A Nyírség és a Jászság mellett a Mátra és a Bükk vidéki palócoknál a rokonsági csoport megnevezésére a „had” kifejezést használták, miután a nemzetségek több ágra tagolódtak. A fogalomhasználat azonban ezen a vidéken sem mondható általánosnak: Bakó Ferenc Szilvásváradon (Heves megye) vagy Ragályon (Borsod megye) nem találta nyomát.¹⁷ A had, mint gazdasági szervezet jelentése kiterjedt az egymás közelében fekvő külső és belső telkekre, a közös állatállományra, a csoportos településre, valamint a rokonsági szervezeten belüli gazdálkodási tevékenységre.¹⁸

Mint társadalmi képződmény a had ugyanakkor magában foglalta a tősgyökeres apaági rokonsaládok őseit, azok leszármazottait, továbbá az oldalági rokonokat, a férfitagok feleségét és a nemzetséggel ellentétben beletartoztak a családbeli asszonyok, gyerekek, közeli szomszédok, műrokonok és egyes szolgák is. A családnál nagyobb közösség fontos feladatokat látott el, ők biztosították a családok jólétét és szociális biztonságát. A 17. század után, a török kiűzését követő újratelepülések időszakában a hadak egy-egy falurészt szálltak meg, gazdasági alapjuk pedig a közös, egymás közelében fekvő külső és belső telek, a közös állatállomány, a csoportos település valamint a rokonsági, baráti szervezésű gazdasági tevékenység volt. A 19. század végére a had közös gazdasági alapját elvesztve már csupán aktív rokoni illetve rokoni-baráti csoportra szűkült le; igaz

---

¹⁶ *Paládi-Kovács Attila*: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. 1–214. Debrecen 1965. [Második, javított és bővített kiadás: Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen 2010.]

¹⁷ *Bakó Ferenc*: A Palócföld centrumának településformái. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Szerk. Dobrossy István – Viga Gyula. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1988. 504.

¹⁸ *Fodor F.*: Egy palóc falu életrajza i. m. 30.

a keleti palócok által lakott részekben tovább fennmaradt a népes nagycsaládi szerkezet.

A társadalom differenciálódásával később tehát a had kisebb egysége, a patriarchális nagycsalád került előtérbe, amelyben három-négy nemzedék élt együtt vagyonközösségben és gazdálkodott közösen. E több évszázados tradícióval rendelkező családszervezeti forma dominanciáját jelzi, hogy a II. József uralkodása (1780–1790) alatt végrehajtott első hazai népszámlálás idején a nemesi falvakban átlagosan a családok több mint 30%-a tartozott ebbe a típusba. Kiemelendő, hogy a nagycsaládot már nem rokonsági csoportnak, hanem — családi üzemenként vizsgálható — gazdasági egységnek kell tekintenünk, amely Gömör, Nógrád és Liptó megyéket is jellemezte, szemben a többi régióval, ahol az egyszerű (nukleáris) család volt a domináns.

A Kárpát-medence peremvidékén élő, a palócokon kívüli más népeknél, így a székelyeknél még a 20. század folyamán is élt az ősi nemzetségi rend emléke. Az egyes vélemények által szkíta-hun eredetű rendszerben a legidősebb emberek, asszonyok és férfiak, akiket véneknek neveztek, rendszeresen a ház körüli tűznél ülészttek és megvitták a közösséget érintő legfontosabb kérdéseket. A vének döntést hoztak a vitás családi ügyekben valamint tanácsokkal látták el a hozzájuk fordulókat. Általában ők szavazták meg a szegény rokonok megsegítésének mértékét és az árvák elhelyezését is. Az ő feladatuk volt, hogy számon tartsák a család leszármazását, hogy elkerüljék a vérfertőzést, ugyanis a hadon belüli házasság tiltva volt, az ifjak ezért minél messzebből hoztak feleséget maguknak.

A palócföldi kutatások azonban ellenpéldát is szolgáltatnak: a Heves megyei Ivád községben nemcsak az Ivády nemzetségen belül, hanem a nemzetség egyes ágain, ragadványnévvvel megkülönböztetett hadain belül is endogám tendencia érvényesült. A belházasságok mértékét először itt vizsgálták az országban. Nemeskéri János (1914–1989) antropológus mutatta ki, hogy az endogámia, majd a belházasság fokozatosan alakult ki a 18. és a 19. század fordulójától, s a hetedik-nyolcadik nemzetség már izolátum jellegű volt. Ennek háttere, hogy a falu népessége egyetlen nemzetséghez tartozott, a lakosság túlnyomó többsége az Ivády családnévet viselte, így például az Ivády Esküdt és az Ivády Páldeák had generációkon át egymás között házasságok kötöttek, míg az Ivády László ág esetében a 19. század folyamán a házasságok 53%-a a hadon belül kötött. Első unokatestvéreket házassítottak össze, hogy ezzel a birtok elaprózódását megakadályozzák.¹⁹

---

¹⁹ Nemeskéri János: Az ivádi népesség rokonházasságairól. In: *Demográfia* 8. (1965: 2. sz.) 164. Lásd még: Csizmadia Andor: Ivád jogélete. In: *Archívum* 6. (1979: 9. sz.) 39.

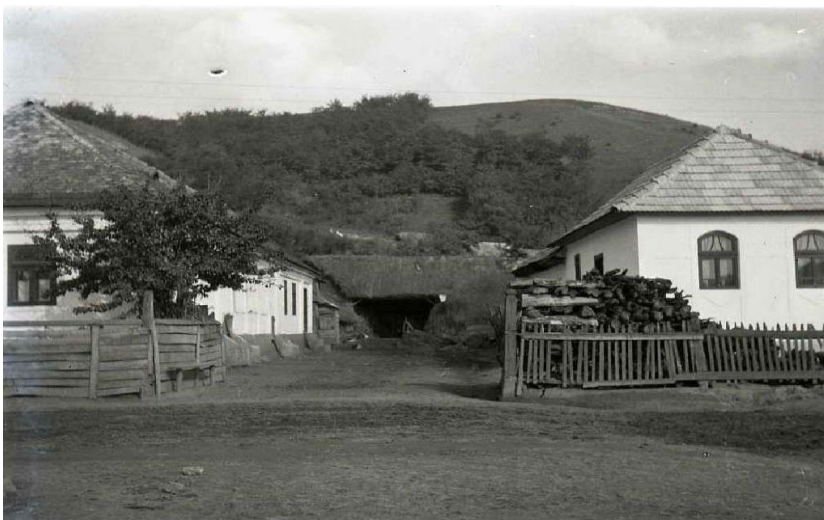

Hadas települések a Palócföldön

A Kárpát-medence néhány vidékén máig megmaradtak az ősi hadas települési szerkezetek és felismerhetők a sajátos térbeli elrendeződés nyomai. Tagányi Károly (1858–1924) történész-néprajzkutató a nemzetségek ősi megtelepedési helyének tekintette a Kunságban a zugokat, a négy-harminc házból álló zsákutcákat és a Göcsejben és Őrségben lévő, kis házcsoportokból álló szereket. A palócoknál és egyes matyó falvakban a szeges törpefalvak voltak elterjedve, vagy pedig a falun belül hosszú udvarok alakultak ki. Mindeközben a több morfológiai típussal rendelkező hagyományos parasztfalu egymással szomszédsági viszonyban élő háztartások szoros együttese maradt. Egyik legjellemzőbb fajtájára, a halmazfalura (csoportos falura), vagy a tájegységen belül különösen meghatározó, alaprajzi formájára nézve utcás-soros szalagtelkes falura számos példát találunk; utóbbiaknál a sajátos falurész elnevezésekkel, a „szög”-ekkel. A rendiség maradványainak továbbéléséről van szó lényegében, azaz telek- és házközösségről, a nemesi nagycsaládról és a nemzetségi szervezetről. Terjedelmi korlátok miatt, illetve a vizsgált területen végzett saját kutatások okán csupán néhány jellegzetesség összefoglalására van mód.

A leghosszabb kutatást a Barkóság területén lévő, Borsod megyei Domaházán végeztem. A feldolgozást segítette, hogy Szentendrén 2010-ben nyílt meg — újabb tájegység bemutatójaként — az „Észak-magyarországi falu tájegység”, amely fentiekben tárgyalt településszerkezeti megoszlást igyekszik bemutatni. A hadas telek márianosztrai lakóháza mögött áll az „utolsó faház”-nak nevezett, egykor Kiss Sunyi Ignác birtokában lévő domaházi épület, amelyet 1970-ben szállítottak a múzeumba. Habár itt nem kisnemesi, hanem szegényparaszti (nagy)családról van szó, s az 1908 körül épült ház is másodlagosan felhasznált anyagokból készült, az ún. északi háztípust kellőképpen reprezentálja.

A faluban a mai napig nagy számban élnek az Elek, Holló és Kisbenedek nemzetség családjainak leszármazottai, akiknek lakhelyei — részben — mind a mai napig saját nemzetségük nevét viselik; pl.: Elek-sor, Holló-szög, Kisbenedek-udvar. A belső térbeli szerkezete és felosztása a hadakhoz kötődően és más halmazfalvakban tapasztaltakhoz hasonlóan alakult. Az egyetlen kisnemesek rangjuk, státuszuk és vagyoni helyzetük folytán ugyanakkor többnyire nem rendelkeztek nagyobb birtokkal, mint a telkes jobbágyok és életmódjuk sem különbözött sokban azokétól. Nemesi múltjukat azonban hűen őrizték, nemeslevelükre büszkén hivatkoztak és igyekeztek elkülönülni a paraszti lakosságtól.

1. kép: A Holló leleszi had „fontosa”. Györffy István felv. Domaháza, 1937. NM F 331712

„Egy vaalakozaas vagyónk” — mondták a „Sunyi-szögben” lakók Domaházán. A régi kuriális beltelek („fundus, fontos”) eleinte közös 800 négyszögöles, fokozatosan zsugorodó hadas udvarrá vált, „pacsikos” kerttel és zsúptetős házakkal. Három testvér („raj”) lakta „egy haj alatt” egykoron. A „fontos” lakói közül egy hosszú alakú faépületben legelől Kis Sunyi Pál (a „korhely Palya”), középen János, hátul József lakott. 1908-ban történt a szétválás, Kis Sunyi Pál „raja” (felesége és 3 gyereke) kiköltözött, az ősi házat pedig lebontották. Az új (megosztott) „fontoson” János és József 620 négyszögöles telke új, közös és terjedelmes faházzal épülte be, szemben Pál kisebb, 180 négyszögöles telkével, amely a porta bal oldalán helyezkedett el egy kisebb házzal. A föld és az erdő arányos felosztású lett, azonban gazdag és szegény rokonok közötti vagyoni és életmódbeli ellentétek érzékelhetőek voltak.²⁰ Az életmódot jól jellemzi az 1960-as években keltezett egyik falubejáró leírás: „Hogyan építkeztek? Minden a takarékos, olcsó életért volt itt. A tyúkokat a konyhában etették, a háziállatokat az utcai frontra néző szobában tartották. Meg lehet érteni őket, hogy ezt régen így csinálták. A domaházi földek legjobbjá sem ér 4 aranykoronánál többet, de a szántók is csak általában egy-két aranykoronára értékelhetők. Három-négyszer annyi munkával művelték itt a földeket.”²¹

A had felbomlásának folyamatát szemléltetően írták le az 1920-as évek legelején: „«Elszeltük a kenyeret» annyit jelent, hogy a szétválás befejezetten megtörtént. A „válakozást” nagyon elősegíti újabban Amerika is, sokkal jobban, mint a torzsalkodó asszony nép. A szénbányászat és a gyáripár fejlődése a mező-

²⁰ Lajos Árpád: Az utolsó faház Domaházán. In: Borsodi Szemle 3. (1959: 6. sz.) 63-67.

²¹ Baráth Lajos: Három család faluja. In: Borsodi Szemle 8. (1964: 2. sz.) 13.

*gazdaságtól mindinkább több embert von el, amit a gazdaságok már is sínyle-
nek. Mindez lazítja a hadi köteleket. A házközösség megszűntével a régi patriar-
kális élet is megszűnik, az erkölcsök is mintha lazulnának...*” — fogalmazott
Malonyai Dezső, rögzítve a külső migráció, a polgárosodás és az ipari munka-
vállalás okozta változásokat.²² A folyamatok Domaházán időben később gyor-
sultak fel, az ózdi vasgyár működése ellenére a község sokáig őrizte elzártságát,
a társadalmi átrétegződést is késleltetve.

2. kép: A „Csete szög”. Györffy István felv. Domaháza, 1937. NM F 331723

A település három családjára vonatkozóan született mondás szerint „három had ülte meg Domaházát.” Az azonos családnevet viselő, magukat ragadványnevekkel megkülönböztető embereket gyakran ma is utóbbin szólítják. Már az 1730-as évektől megfigyelhető a családnevek gyakoriságának ellensúlyozására a ragadvány- és tapadéknévek használata, a bevándorolt famíliák (pl.: Szabó, Tar család) azonban jellemző módon nem kaptak ragadványneveket. A szomszédos jobbágyfalu, Kissikátor szintén „hadas település”-nek nevezhető, ahol az Elek, Holló és Csuha családok tekinthetők a falu legősibb lakóinak.

A leginkább állattartással és pásztorkodással foglalkozó kismemesi hadak „szeges” települési szisztéma szerint, a barkó településekre jellemző nemesi endogámia és a római katolicizmus dominanciájának keretein belül éltek hosszú évszázadokon keresztül, lassú társadalmi átrétegződés 1945 után kezdődött,

²² Malonyai D.: A magyar nép művészete i. m. 225.

amikor a parasztból ipari munkássá váló lakosság életmódjában és értékrendjében gyökeres változások kezdődtek.

A 18–19. század fordulóján a kurialista falvakban még jellemzőnek mondható a lokális exogámia melletti nemesi rétegendogámia.²³ Utóbbi a későbbi korszakokban már nem volt igazán meghatározó jelentőségű, vagyis a merev szabályok oldódásával, főként a kevésbé módos kishad tagjai egyre gyakrabban kötöttek házasságot tőlük tehetősebb jobbágygazdákkal. Ennek következtében a lokális exogámia háttérbe, a lokális endogámia pedig mindinkább előtérbe került. A 19. században ilyen téren bekövetkező változások a helyi nemesség elparasztosodására nézve döntő hatást gyakoroltak, habár a két társadalmi réteg (nemes és paraszt) mentalitása továbbra is élesen elhatárolódott egymástól.

A palóc faluközösségek belső szerkezetét — mint láthattuk — a nemzetség – had – nagycsalád vérségi alapú intézményei alkották egészen a 19. század végéig. Ezek összetett funkciója jól látható, hiszen egyszerre szolgáltak színterül például a családi életnek vagy a gazdálkodásnak. Ez a megoszlás azonban a társadalmi változások és a polgári földtulajdon megszilárdulását követően megváltozott a 19–20. század fordulójától. A nagycsaládok száma csökkenni kezdett, helyettük mindinkább az ugyancsak patriarchális kiscsalád vált uralkodóvá. A helyi társadalom korszakolásának második periódusában a kiscsalád – had – rokonság volt a három legfontosabb intézmény. A családfő irányítása alatt együtt gazdálkodó, általában húsz-harmincfős generációkat ez által felváltotta szülöket, gyermekeket, esetenként nagyszülőket magában foglaló kiscsalád, melybe az oldalági leszármazottak már nem tartoztak bele, így létszámuk is jóval alacsonyabb, általában kettő-tizenöt fő volt.²⁴ Bár a folyamat a legtöbb helyen lezárult az 1920-as évek közepére, Domaházán (és más barkó falvakban) elhúzódott az 1940-es évekig.

A Bél nemzetség ősi birtokának számító Heves megyei, Bélapátfalva közelében és Egertől 23 km-re fekvő Mikófalván hasonló folyamatok játszódtak le. 1945 után a környék ipari fejlődése felgyorsult, így a lakosság itt is egyre növekvő számban ipari munkásként helyezkedett el. A nemzetségi rend nyomai a faluban leginkább a zsúfoltság és a nemzetségi telkek felosztása révén követhető nyomon: 1830-ban már ötszázharminc lakos élt a településen, de mindössze tizennégy magyar holdnyi (1 magyar hold = 1200 négyszögöl) belsőségen zsúfolódtak össze. Miközben a hadas udvar itt csak a nemeseket jellemezte, a három nemesi nemzetség birtokában álló három kúria területén mintegy hetvenöt lakó-

---

²³ *Paládi-Kovács, Attila*: Ethnic Traditions Classes and Communities in Hungary. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp. 1996. 34. Lásd még: *Alabán Péter*: Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája. Ózdi Művelődési Intézmények, Domaháza-Ózd 2010. 32.

²⁴ *Szabó László*: A palócok társadalomrajza. In: *Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom*. Szerk. Bakó Ferenc. Eger 1989. 304., 402.

ház állt; csak a Kovács Matyó had telekrészén összesen huszonegy házzal.²⁵ A háttérben részben a barkó végrendelkezési és törvényes öröklési rendje állt, amely minden gyermekről gondoskodott, a fiági öröklés Tóth Zoltán György 1947-es felmérése alapján már ritkának bizonyult. Előbbi volt a ritkább írásbeli és szóbeli magánvégrendelet formájában, de leginkább az „örökhagyó” még életében felosztotta a vagyont. A paraszti üzemek nagyságát a 19. század végén és a 20. század harmincas éveiben végrehajtott mezőgazdasági összeírás adatso-
rain keresztül vizsgálhatjuk.²⁶

KÖZ- SÉGEK	1895			1935			A VÁL- TOZÁS MÉR- TÉKE (%) 1895- 1935
	A FA- LUHAT ÁR TERÜ- LETE (KAT. HOLD)	GAZDASÁGOK		A FA- LUHAT ÁR TERÜ- LETE (KAT. HOLD)	GAZDASÁGOK		
		SZÁMA	ÁTLA- GOS NAGY- SÁGA (KAT. HOLD)		SZÁMA	ÁTLA- GOS NAGY- SÁGA (KAT. HOLD)	
DOMA- HÁZA	4638	168	27,60	5011	243	20,62	-25,29
KISSI- KÁTOR	1796	44	40,82	1786	85	21,01	-48,53
ÓZD	1767	85	20,79	1912	427	4,48	-78,45

A paraszti üzem nagyságának változásai a Hangony–völgy „hadas” településein²⁷ 1895-ben és 1935-ben

Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1896, 1936

A „törvényes öröklési rend” az alábbiak szerint történt: „Az örökség megnyí-
lása után rendszerint szétszelik a kenyeret, a család szétválík és felosztják a va-
gyont. A földingatlant —bárminő kicsi is az — egyenlő részek arányában a le-
származók kapják. Ha az ingatlan több tagban fekszik, akkor vagy minden ilyen
birtoktestet külön-külön felosztanak az örökösök között, vagy pedig a külön

²⁵ *Paládi-Kovács Attila*: A kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX-XX. század). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII., Salgótarján 1981. 166–167.

²⁶ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Bp. 1897.; Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99. kötet. Bp. 1936.

²⁷ A táblázatban szereplő falvak, az 1935. év állapotának megfelelően a Hangony-völgy Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyéhez tartozó településeinek adatait tartalmazzák.

tagban fekvő ingatlanrészeket, területi kiterjedésük és termőképességük figyelembevételével, teljes egészükben és eredeti nagyságukban darabszám osztják szét. Mindkét felosztási módnak vannak előnyei és hátrányai. Ha az első felosztási módot választják, úgy az örökösök egyenlő mértékben való kielégítése jobban biztosítottnak látszik, viszont elkerülhetetlen az egyes ingatlanok oly mérvű feldarabolása, amely a teljes elértéktelenedéshez vezet, így jönnek létre az ún. nadrágszíj parcellák, amelyek oly keskenyek, hogy pl. a szántásnál az ekével alig tudnak megfordulni. Ezt a hátrányt a tagosítás intézményével igyekeznek kiküszöbölni; azonban hiányosságai miatt a tagosítás sem tudja az örökösök között gyakran keletkező súlyos nézeteltéréseket minden esetben megszüntetni.”²⁸ Azon belül óriási mértékű elaprózódás történt, ezzel egy időben viszont a jobbágyságok beltelkein ez nem, vagy csak később következett be a telekkönyvek tanúsága szerint. Az egyenlő öröklés törvényi lehetőségével az ingatlan örökléséből már a lányok sem maradtak ki.²⁹ Ők korábban a lakodalmi költségek szülői vállalásán túl csak a főképp bútorkból és ruhaneműkből álló hozományra (kelengye, stafíring) tarthattak igényt.

3. kép: Mikófalva az 1930-as években. Képeslap.³⁰

A palóc hadas települések sorában legismertebb a nagyvisnyói, ahol az ún. hosszúudvarokban eredendően azonos nevű családok házai álltak egymás végé-

²⁸ Tóth Zoltán György: A barkók öröklési jogszokásai. Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar Szociográfiai Intézete, Eger 1947. 40.

²⁹ Paládi-Kovács Attila: A Barkóság és népe. (Borsodi Kismonográfiák 15.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1982. 128.

³⁰ <http://www.brody.iif.hu/adattar/sites/default/files/kepeslap-nagy/mikof1.JPG?1243934772>

ben a telek két hosszanti oldalán egymással szembefordítva.³¹ A Heves megye legészakibb részén fekvő településen Fodor Ferenc foglalta össze mikrotársadalmi megközelítésben a hadas udvarok életét, az „udvarközösség” társadalmát. Mikófalvához hasonlóan a nagyobb nemesi fundusok az osztódó családok egymás közelében maradását segítették elő. A szétszóródást mutatja ellenben, hogy a harminchét családból álló Molnár-had hét, a huszonhat családot alkotó Fónagy-had nyolc csoportban helyezkedett el.³² A hadak népes létszámára szükség is volt a szántóföldi művelés lehetőségeinek beszűkülésével: a rossz minőségű földek mellett a „kisnemesség és a telkes jobbágyság számára parancsoló követelmény volt a birtok, a vagyon egyben tartása.”³³ Utóbbi növelésére lényegében csak a közösen használt legelők állatállományának növelésével nyílt lehetőség. Nagyvisnyón a Patkó család négy férfi tagjának tíz ökre, harminc lova, hat tehene, nyolc borja, huszonöt disznaja és ötven juha volt, míg a hasonló nagyságú Fónagy család állománya kilenc ökörből, négy lóból, négy tehénből, három borjúból, harminc disznóból és negyven juhból állt 1672-ben.³⁴ A hadon belüli munkamegosztás sikeresen kihasználta a nagy létszámot, de egyben ez volt a teljes elszegényedés elleni egyetlen megoldás. A had szervezetében a had élén álló gazda felelt a gazdaság irányításáért, a munkabeosztásért s a felügyeletért. A gazdasszony rang joga és kötelessége ugyanakkor nem feltétlenül a gazda nejét, hanem mindig a had legidősebb nőjét illette. Ilyenkor a gazda és a gazdasszony egymás gazdálkodását ellenőrizték.

A had gazdasági funkciója különösen erősnek és ez által meghatározónak bizonyult. A Medve s-fennsík palóc települése, Rónafalu példája szintén ezt bizonyítja. A Janák-had, a Kalót-had, a Hulitka-had, az Ondrécska-had és a Hajdara-had tagjait a szegénység és a nélkülözés kemény, kitartó munkára szorította. Valószínűleg már a település alapítása előtt is laktak itt emberek, akik a „szénégető” oldalában fakunyhókban laktak, és faszénégetéssel foglalkoztak. Az öt család a mai falu felső részében telepedett le, ahol szélvédett helyet találtak. Szegény tót családokként a Vág folyó környékéről telepedtek ide, s kezdetben ők is faszénégetéssel, majd földműveléssel foglalkoztak.³⁵ A családokat itt is a lakóhelyük, ragadványnevéük alapján is ismerték (pl.: Kőházi-had, Újházi-had, Bagós-had). Az 1888-as kataszteri térkép jól mutatja, hogy a hadas településű telkek a faluban, tehát a hadakhoz tartozó családok egy telken építették fel házaikat. Volt olyan udvar is, ahol még a múlt század elején is negyven ketten (!)

³¹ Bárány János: Település. In: Magyar Néprajz nyolc kötetben IV. Életmód. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 57.

³² Palócérték – Nagyvisnyó: <http://www.palocertek.hu/telepules.php?nev=Nagyvisny%C3%B3>

³³ Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Második, javított és bővített kiadás. Magyar Néprajzi Könyvtár, Debrecen 2010. 26.

³⁴ Fodor F.: Egy palóc falu életrajza i. m. 58.

³⁵ <http://www.medveskepekben.eoldal.hu/cikkek/ronafalu.html>

laktak egyszerre. A lakásokban is többen éltek együtt, s nem volt ritka a tíztizenkettő gyerek sem egy családban.

4. kép: Osztatlan közös telek. Rónafalu, é. n.³⁶

Összegzés

A 19. század végére a had közös gazdasági alapját már elveszítve aktív rokon-, illetve rokon-baráti csoportra szűkült le. Mindkét formájában ugyanakkor a településen belül elsősorban közös érdekvédelmi csoportnak tekinthető, amelybe nemcsak az apaági rokonság, hanem a családbeli asszonyok és az ő rokonságuk is beletartozott, sőt, „alkalomadtán” csatlakoztak hozzájuk a szomszédok, barátok, cselédek valamint ezek családtagjai. Ilyen alkalmak voltak például a követválasztások, sérelemmegtorlások, házassági akciók, munkaszervezetek kialakítása. Bár a had maga rokonsági szerveződésen alapult éppen aktivitásánál, társadalmi potenciájánál fogva, a nemzetséggel ellentétben nem volt jelentős tagjai számára a leszármazás kérdése, ugyanakkor a hadon belüli tekintély sorrendjében figyelembe vették. Ugyancsak nem számították bele a hadba a meghalt ösöket sem.

Az ún. kiterjedt család három vagy több generációt magában foglaló közösségnek számított, ahol a házaspáron és a gyerekeken kívül más rokonok is élnek ugyanabban a háztartásban, vagy hozzá nagyon közel (nagyszülők, testvérek,

³⁶ Forrás: <http://ronafalu.hu/ronafalurol/ronafalui-izek/a-falu-es-lakoi/>

sógorok, sógornők, nagynénik, nagybácsik és unokatestvérek). A keleti palóc birtokos (részben kisnemes) parasztságnál még az 1930-as évekig jellemző volt a nagycsalád, amelyben három-négy nemzedék (akár húsz-negyven fő is) élt együtt közös háztartásban és vagyonközösségben fiúági örökösödéssel (pl.: Domaháza, Borsodszentgyörgy). Ez a modell tűnt el végleg a század második felétől, részben a paraszti réteg, ezzel együtt pedig a paraszti világ felszámolásával, részben a munka- és foglalkozásváltás révén. Tanulmányunk utóbbi egyik szeletét, a hadas települések sajátosan közösség- és hagyományörző vonásait, társadalmuk lokális példákon keresztül bemutatható jellegzetességeit kívánta feltárni, arról összegzést adni. A tradicionális paraszti társadalom átalakulása a 20. század második felében mind a településformák, mind a munka- és lakókörnyezet, mind az itt élők életmódjában — immár országos szinten és visszafordíthatatlan módon — fordulatot hozott, egy új fejlődési irányt kialakítva, egészen a következő törést okozó rendszerváltozásig.